

NOTES PER A L'ESTUDI DEL MESTRE RACIONAL DE LA CORT, AL SEGLE XV

Tomàs de Montagut Estragués
Universitat Pompeu Fabra

1. Introducció

Àngels Masiá va publicar, el 1950, la Pragmàtica de Joan II, de 1459, que reformava en alguns aspectes l'ofici del Mestre Racional, precedida d'un breu regest del seu contingut per capítols i d'unes notícies generals sobre els orígens, l'evolució i les funcions del càrrec¹. El meu treball sobre aquesta institució fiscalitzadora de la Corona d'Aragó, publicat el 1987, abraçava un àmbit temporal que, des dels seus orígens el 1283, arribava fins al 1418, l'any en què el monarca va dividir definitivament l'ofici, en crear un Mestre Racional de la Cort al Regne de València². Aquest darrer ofici ha estat objecte d'un estudi recent, per part dels germans Cruselles, que, juntament amb el, més antic, de Ferraz Penelas, aborden de manera tangencial aspectes de l'ofici matriu³. En definitiva, sobre l'objecte d'aquesta comunicació

1. Angeles MASÍÁ DE ROS, "El Maestre Racional en la Corona de Aragón. Una pragmática de Juan II", dins *Hispania*, 1950, X, pàg.26-60.

2. Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, *El Mestre Racional a la Corona d'Aragó (1283-1419)*. Barcelona, I-II, 1987. Els treballs que he publicat sobre aquest tema són els següents: *La Administración Financiera en la Corona de Aragón*, dins "Historia de la Hacienda Española (épocas Antigua y Medieval). Homenaje al Profesor Luís García de Valdeavellano". Instituto de Estudios Fiscales: Madrid, 1982, pàg.483-504; *Els Funcionaris i l'Administració a Catalunya*, dins "Acta/Mediaevalia. Annexos d'Història Medieval", I. Barcelona, 1982, pàg.137-150; *El Baile General de Catalunya*, dins "Hacienda Pública Española", n.87. Instituto de Estudios Fiscales, 1984, pàg.73-84; *La Consignació de rendes reials feta per Jaume III de Mallorca (1343-1345)*, dins "Montpellier, la Couronne d'Aragon et les Pays de langue d'Oc (1204-1349)", Actes du XII e Congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon, Montpellier, 1988, pàg.203-213; *Notes sobre l'ofici del Mestre Racional de la Cort en el segle XVI*, dins "Centralismo y Autonomismo en los siglos XVI-XVII, Homenaje al Profesor Jesús Lalinde Abadía". Universitat de Barcelona, Barcelona, 1989, pàg.265-294; *El Mestre Racional i Sardenya. La Fiscalització de Sancho Aznárez de Arbe (1335-1342)*, dins "XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona", I, "Il "Regnum Sardiniae et Corsicae" nell'espansione mediterranea della Corona d'Aragona (XIV-XVIII sec.)", pàg. 253-274; *L'Administració financera a la Corona d'Aragó, segles XIII-XV*, dins "La Corona d'Aragó: Finances i Fiscalitat a la Catalunya Medieval", dins *l'Avenc*, 39, Barcelona, 1990, pàg.4-53; *El Reial Patrimoni i els béns del Temple*, comunicació presentada a les "I Jornades sobre els Ordes Religioso-Militars a Catalunya". Montblanc, 1985, en premsa, i *El control "popular" dels obligats a retre comptes al Mestre Racional*, comunicació presentada al "XV Congrès d'Història de la Corona de Aragón" celebrat a Jaca entre els dies 20 a 26 de setembre de 1993, en premsa.

3. Cfr.: Enrique [i José María] CRUSELLES, *El Maestre racional de Valencia: función pública y desarrollo administrativo del oficio público en el siglo XV*. València, 1989 i F. FERRAZ PENELAS, *El Maestro Racional y la Hacienda foral Valenciana*, Valencia, 1913. També cal tenir en compte la valuosa aportació realitzada al tema, a partir de la literatura jurídica dels segles XVI-XVII, de: Víctor FERRO, *El Dret Públic català. Les Institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*. Vic, 1987, pàg. 87-88.

posseïm poques notícies⁴, sobretot si tenim en compte que es projecta majoritàriament sobre Catalunya, ja que les successives divisions de l'ofici (Aragó, Mallorca i Sardenya) i les correlatives transferències de competència reduiran de manera progressiva l'abast jurisdiccional del Mestre Racional de la Cort gairebé al Principat i sobre els seus oficials jurisdiccional⁵.

Les fonts documentals utilitzades es redueixen a les pròpies de l'ofici, i, dins d'aquestes, s'han analitzat, de manera selectiva, alguns exemplars de les sèries ordinàries següents: (I) llibres d'albarans dels comptes⁶; (II) llibres de notaments comuns⁷; (III) llibres de lletres citatòries i consultòries, de mandats i de certificats⁸; i (IV) Llibre de presentació de comptes a l'ofici⁹.

Malgrat el bon estat de conservació d'aquesta documentació, hem de fer esment de les importants llacunes observades, que afecten fins i tot la sèrie principal dels llibres d'albarans, dels quals falten els corresponents als períodes 1409-1446 i 1454-1473.

Per tot això que acabem d'exposar, serà fàcil de comprendre que les pretensions d'aquest comunicant són modestes i un xic arbitràries. Es redueixen a oferir unes notes informatives sobre aspectes que li han semblat significatius per a la història de les institucions administratives catalanes, perquè tenen com a denominador comú el fet de mostrar alguns dels instruments jurídics utilitzats per la monarquia per racionalitzar, fomentar i garantir l'existència d'un cert poder monàrquic exclusiu —al marge de les Corts— en l'àmbit de la fiscalitat i de les finances generals de la Corona. Aquests aspectes s'han anat inferint i perfilant al compàs d'una recerca duta a terme sense pretensions d'exhaustivitat pel que fa al coneixement ple i pregon del sentit històric que va assolir el Mestre Racional de la Cort a la Catalunya del segle XV.

Des d'aquest plantejament, les qüestions que tractarem, que es circumscriuen al període que arriba fins a la reforma de l'ofici de 1459, seran les següents: (I) continuïtat del règim jurídic; (II) intervenció del Mestre Racional en el reconeixement de crèdits nobiliaris; (III) intervenció del Mestre Racional en el control dels recursos eclesiàstics aportats al fisc regi; (IV) intervenció del Mestre Racional per verificar les exempcions municipals als tributs reials i (V) fiscalització de l'administració reial. Els oficials triennals.

2. Continuïtat del règim jurídic

El Mestre Racional continua essent el titular unipersonal de l'ofici durant tot el segle XV, de manera que no hi ha diferència amb el període anterior. Els Mestres Racionals que se succeeixen en el càrrec són: Pere d'Artés (1390-1408), Ramon Çavall (1408-1415), Bernat de Gualbes (1415-1422), Pere de Santcliment (1423 - 1453), Francí Desvalls (1454-

4. Tanmateix, s'han de tenir presents, per la seva evident connexió amb el nostre tema, el conjunt d'importants estudis sobre la fiscalitat reial que ha elaborat el Professor Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *La Fiscalidad Real en Cataluña (siglo XIV)*, dins "Anuario de Estudios Medievales", pàg.341-376; *Questia y subsidios en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIV*, dins *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, XVI, 1977, pàg. 11-54; *La fiscalidad catalanoaragonesa y las aljamas de judíos en la época de Alfonso IV (1327-1336): los subsidios extraordinarios*, dins *Acta Historica et Archeologica Mediaevalia*, III, 1982, pàg. 93-141 i *La estructura del dominio real en Vilafranca del Penedès y en los castillos de Cubelles/Vilanova y de I.a Geltrú en el primer tercio del siglo XV*, dins *Miscel·lània de Textos Medievales*, VI, 1992, pp.197-254. A més, ha anunciat la propera aparició publicada dels treballs següents: *La fiscalidad extraordinaria en el reino de Aragón durante el primer tercio del siglo XIV*, dins *Homenaje a J. Trenchs*, Universidad de València, (1992) i *Una aproximación a la estructura del dominio real a mediados del s. XV*.

5. De tota manera, queden vestigis de la seva jurisdicció general anterior sobre tota la Corona d'Aragó com es pot veure infra: n. 29 i n. 25, en ocasió de les problemàtiques derivades de la percepció de les ceres de presència i de la concessió de la Cambra Apostòlica, respectivament.

6. ACA, RP, R. 658 a 661.

7. ACA, RP, R. 794 a 802.

8. ACA, RP, R. 694 a 704.

9. ACA, RP, R. 814.

1468), Andreu de Peguera (1474- 1493) i Guillem Sánchez (1494-1501)¹⁰. Malgrat que la biografia d'alguns d'aquests personatges és prou coneguda per altres aspectes, cal encara realitzar un estudi prosopogràfic que els relacioni amb la naturalesa d'aquest ofici i que expliqui les funcions que van realitzar-hi. A tall d'exemple, recordem que Bernat de Gualbes, jurista de Barcelona, era el compromissari català que en el Compromís de Casp va donar el vot necessari perquè Ferran "el d'Antequera", fos elegit Rei. D'altra banda, Francí Desvalls, que fou executat essent Racional –per ordre del duc de Lorena el 1468–, era el cavaller errant que havia bornejat amb "Alfons el Magnànim" (1424) i que més tard participà en el famós "Passo honroso" del pont sobre el riu Orbigo (1434). Conèixer el grau de dedicació i de direcció efectiva de l'ofici per part de personatges d'aquesta mena és difícil de precisar; de tota manera, la càrrega del funcionament ordinari de l'ofici continuava gravitant sobre els oficials ordinaris, auxiliars i delegats, com en el període anterior, els quals accedien a l'ofici per designació del monarca i mitjançant la realització de les formalitats necessàries d'immatriculació, jurament i investidura.

El sistema de retribucions de l'ofici continuarà la tendència de l'època anterior, pel que fa a incrementar el pes de l'autofinançament. En aquest sentit és important l'assignació que el monarca atorgà, el 1441¹¹, a l'ofici de Mestre Racional, consistent en dos sous per lliura de totes les rebudes fetes pels oficials reials jurisdiccionals, així com de les restes de llurs comptes. Aquesta mesura anirà acompanyada, uns anys més tard (1449), de l'obligació imposada als oficials triennals, en la seva carta de provisió de l'ofici, de retre directament els comptes al Mestre Racional cada semestre, quan abans ho feien en finalitzar l'exercici del càrrec davant del Batlle General de Catalunya, tal com ja estava previst en les Ordinacions de 1344¹². Amb això, el Mestre Racional passava a controlar directament les substancioses partides comptables dels oficials triennals (rebudes i restes) d'on derivaven els seus salaris, sense perdre el control indirecte –ni els corresponents ingressos salarials per l'ofici– de les partides comptables d'altres oficials, fiscalitzades encara pel Batlle General de Catalunya. Aquest control indirecte s'esdevenia quan el Batlle General retia amb el seu compte el d'aquells que havia fiscalitzat¹³.

Les funcions dutes a terme pel Mestre Racional durant el segle XV continuen essent de naturalesa plenament jurisdiccional, com podem inferir d'alguns conflictes de competències que enfronten el Mestre Racional amb els titulars d'altres jurisdiccions, com és el cas dels Juges de Taula¹⁴ o dels Regents la taula dels testaments del Palau Episcopal de Barcelona¹⁵. Es tracta –la del Mestre Racional– d'una jurisdicció especial que, pel fet de ser-ho, ha de prevaler sobre qualsevol altre jurisdicció de caire més general, com és la d'aquells oficials competents per raó d'activitats i comportaments no pròpiament comptables sinó d'altra mena (activitats polítiques, religioses, administratives, delictives, mercantils, etc.).

El procés fiscalitzador es continua duent segons les mateixes pautes normatives d'origen legal o consuetudinari. Hi ha algunes novetats de menor importància, per comparació amb la tradició que es manté, com són per exemple les que deriven de les reformes introduïdes a l'ofici per raó de la fiscalització dels oficials triennals. En efecte, d'una banda,

10. Vegeu ACA, RP, Mr. Ag.(prov.)Arm.1,123,f.3.

11. ACA, RP, R. 699, f.51 vº - 52.

12. Vegeu infra n.42 i Tomàs de MONTAGUT ESTRAGUÉS, *El Mestre Racional a la Corona d'Aragó (1283-1419)*, I, Barcelona, 1987, pàg.247-256.

13. Cfr. ACA, RP, R.800, f.251, on es fa notament al Batlle General de Catalunya i al Procurador Reial dels Comtats de Rosselló i de Cerdanya per raó d'aquestes comptes (rebudes i restes).

14. ACA, RP, R.700, f.118 vº, 165-167 i 173vº. Vegeu en aquests llocs diverses cartes inhibitories dirigides pel Mestre Racional als taulers i algunes de les respostes d'aquests.

15. ACA, RP, R.700, f.135.(Barcelona,30.01.1468). El problema derivava dels comptes dels marmessors del Rei Pere IV (el Conestable de Portugal): "...ja que els comptes foran degudament e pertinentment donats en ofiç del Mestre Racional on se pertany e es costumt donar e examinar semblants comptes de marmessories de Reis.i no en la taula dels testaments del Palau...".

s'inicia una nova sèrie documental a l'ofici, amb un llibre-registre de presentació de comptes on els folis ja estan distribuïts, de bell antuvi, per vegueries que agrupen, al seu torn, subdivisions relatives als diversos oficis incardinats en cadascuna d'elles i que estan obligats a retre comptes al Mestre Racional. Les inscripcions practicades a cada ofici contenen: (I) el nom de l'oficial comperterent; (II) el període fiscalitzat; (III) les incidències (manca de cauteles, manca de jurament, nom del procurador, etc.)¹⁶. D'altra banda, no cal intimar la compareixença, perquè hi ha una obligació periòdica de fer-ho; de manera que la citació dels oficials triennals, dels col·lectors de terços i dels rebedors d'emoluments a Catalunya és de caràcter excepcional i la realitza indirectament el Mestre Racional, quan hi ha un incompliment del deure de comparèixer, per mitjà de lletres patents dirigides a tots els oficials de Catalunya. En elles, el Mestre Racional els intima a fer una crida pública en els llocs de les seves jurisdiccions i mana als oficials obligats la presentació dels respectius comptes a Barcelona¹⁷.

Un canvi important vindrà donat per la pèrdua de competències del Mestre Racional de la Cort, pel que fa a la fiscalització dels oficis amb jurisdicció limitada a territoris d'alguns regnes (Batlle General d'Aragó, Procurador Reial del Regne de Mallorca, etc.). Aquesta pèrdua és correlativa a la creació dels nous Mestres Racionals als quals s'atribueixen precisament aquestes funcions fiscalitzadores (València, Aragó, Mallorca i Sardenya).

D'una altra banda, la pèrdua de poder del Mestre Racional de la Cort també afectarà la seva jurisdicció sobre alguns oficis ordinaris de la Casa i de la Cort del Rei. En aquests casos, el beneficiari serà el Mestre Racional de la Cort en el Regne de València, la qual cosa posa de manifest un canvi en la correlació de forces entre els regnes que integren la Corona d'Aragó. Aquest és el cas de l'important ofici de Tresorer i del seu Lloctinent que ja des del 1419 reten els seus comptes a València¹⁸.

Pel que fa al seu règim jurídic, hem de dir que la tònica és de vigència de la normativa constitutiva i funcional de l'ofici, formulada bàsicament durant el segle XIV, que ja vam tenir ocasió d'estudiar anteriorment¹⁹. Sobre aquesta estructura, integrada per ordinacions reials i per costums i estils burocràtics anteriors, s'hi anaren inserint, al segle XV, noves disposicions que resolien problemes conjunturals²⁰ o que reformaven matèries necessitades de millora, com la fiscalització dels oficials jurisdiccionals²¹, però que, tot i fent evolucionar la institució, no la van desfigurar en els seus trets jurídics constitutius derivats de la tra-

16. ACA, RP, R.814. És l'únic llibre conservat parcialment (foiis 96 a 116) i l'únic disponible, atès que el registre núm.815 de la mateixa sèrie no ha estat localitzat.

17. ACA, RP, R.699, f.38v° - 39. (Barcelona, 31.07.1443). És una lletra patent enviada pel Racional "a tots oficials dins Catalunya..." que va ser cridada públicament a Barcelona (16.08.1443), Girona (31.08.1443), Perpinyà (04.09.1443), Vic (11.09.1443) i Cervera (14.09.1443).

18. Vegeu, per exemple, ACA, RP, R.798, f.93 "Notaments trets del compte tercer quen Francesch Serola Cavaller Tresorer del senyor Rey ha donat en Regne de Valencia al Mestre Racional del dit Regne de la administració del offici de la dita Tresoreria. Es assaber del primer dea del mes de janer del any...(1427) tro... (30.06.1427)". Com es pot comprovar, malgrat la pèrdua de jurisdicció, va continuar existint una comunicació entre els Mestres Racionals per tal de fer els notaments i evitar que algú pogués escapolar-se de la fiscalització. Sobre la creixent importància del Mestre Racional valencià, vegeu Enrique CRUSELLES, *El Maestro Racional*, op. cit. pàg.54. En comentar el Privilegi de 1420 indica: "A partir de entonces la jurisdicción del maestro racional valenciano gravitó sobre toda la administración real, fuera territorial o de la corte, que manejara dinero del fisco valenciano del monarca. Bajo este panorama el número de oficiales ordinarios de la administración real fiscalizados era muy amplio."

19. Cft. Tomàs de Montagut, *El Mestre...* op.cit. pàg.157-224.

20. Vegeu, per exemple, ACA, RP, R.685, f.286 (Tortosa, 23.02.1420): Ordre del monarca en què mana cancel·lar els notaments vius fets contra el Protonotari Pere Ram; i ACA, RP, R.796, f.266 v° - 267 v° (Barcelona, 04.10.1418) (document n.1): Ordre del monarca en què mana satisfer a l'arxiver del Palau Reial Dídac Garcia la seva quitació i vestit, d'acord amb allò preceptuat en una ordinació promulgada pel Rei Pere el 1373, sobre graduació dels pagaments a realitzar pel Protonotari amb els diners dels drets dels segells reials.

21. Vegeu: ACA, RP, R.699, f.164v° - 166v° (Vilafranca del Penedès, 25.08.1452). Provisió de la Reina Maria, Lloctinent General, per la qual, amb intervenció de solemne i madura deliberació del Consell Reial, resolgué certs dubtes del Mestre Racional pel que feia a la nova forma amb què els oficials triennals havien de retre llurs comptes. La Pragmàtica de 1459 publicada per Masià també es troba en la mateixa línia (vide supra n.1).

dició anterior. Fins i tot el 1470, en plena guerra civil i amb motiu d'una lletra inhibitòria, el Regent de l'ofici de Mestre Racional recorda que

“...lo qual officii ha sa juredictio, exercici, preheminiencies e auctoritat fundades per ordinacions dela casa del Senyor Rey, confirmades per constitucions generals, e per prachmatiques sancions, stils, pratiques e loables usos e costums”.²²

Importa destacar d'aquesta al·legació que fa el regent, l'al·lusió a la confirmació, per les constitucions generals de Catalunya, de les ordinacions de la Casa del Rei, perquè podem identificar molt fàcilment aquesta referència amb el famós capítol de cort 2 de la Cort de Barcelona de 1409 celebrada per Martí I²³, pel qual s'enuncien les fonts que integren el dret català. En definitiva, el 1409 les ordinacions que constitueixen el règim jurídic del Mestre Racional queden confirmades, a Catalunya, per disposició de la seva Cort General. Posteriorment, aquest règim jurídic s'anirà integrant i renovant, per mà de tota una altra sèrie de normes d'origen legal, com les pragmàtiques sancions (que, en sentit ampli, també abracen un altre tipus de legislació règia), o d'origen consuetudinari, com els estils i les pràctiques burocràtiques o com els usos i els costums. El Mestre Racional de la Cort continua sent un ofici determinat per la legislació única i exclusiva del monarca i, subsidiàriament, pel costum.

3. Intervenció del Mestre Racional en el reconeixement de crèdits nobiliaris

Els antecedents del cas que analitzem són els següents: El Comte de Cardona va prestar al Rei, graciosament i no per força, 34.500 florins d'or. Per pagar-li aquest deute, el monarca consignà la col·lecta dels vint per foc que els homes del braç eclesial estaven obligats a pagar al Rei, arran de la transacció efectuada a la Cort de Sant Cugat del Vallès (1419). Com a garantia suplementària del pagament, el Comte de Cardona va gestionar directament la col·lecta durant un període de sis anys (1420-1426), però, per obtenir més ràpidament la quantitat que el monarca manllevava, el Comte va fer algunes vendes de censals morts a diverses persones, amb la qual cosa va contraure la correlativa obligació de pagar les pensions i el dret de lluir-los o redimir-los quan disposés dels diners necessaris per satisfer el capital principal.

La realització de tot aquest conjunt de complicades operacions fiscals i financeres i la seva documentació jurídica va comportar que la gestió d'aquesta col·lecta fos problemàtica; de manera que encara el 1431 hom no sabia de cert allò que era degut i encara havia de pagar la Cort al Comte de Cardona.

És en aquest punt on va intervenir el Mestre Racional, per manament oral i directe del monarca, que li ordenà fer un

“levament e assumament per ço quela su gran senyoria fos informada”.²⁴

El Mestre Racional va fer aquest informe, per escrit, a partir del compte que li reté el Comte de Cardona de les rebudes i dades de la col·lecta durant el període 1420-1426. El

22. Vegeu la inhibitòria a: ACA, RP, R.700, f.167 vº - 169, (Barcelona, 27.07.1470).

23. Vegeu 3ª CYADC, 1, 1, 38, 2: “Lo Canceller, e Vicecanceller vostres, e del dit Senyor Primogenit vostre, ...regescan, e ministren per vos Senyor la Iustitia, servants la bona Ordinatio de la vostra casa, tambe en ço que toca als Scrivans de Manament, e de Registre, com en altres cosas, e en altra manera las parts presents, o per contumacia absents, en aquella millor forma que fer se deja, segons Vsatges de Barcelona, e Constitucions, e Capítols de Cort de Cathalunya, Usos, Costums, Privilegis, Immunitats, e Libertats de quiscuna conditio, e de las Vniversitats, e dels singulars de aquellas, dret comu, equitat, e bona raho...”. 3ª CYADC = Constitucions y Altres Drets de Cathalunya, compilats en virtut del Capítol de Cort LXXXII, de las Corts per la S.C.Y.R. majestat del Rey Don Philip IV, nostre senyor celebradas en la Ciutat de Barcelona any M.DCCII, ed. Joan Pau Martí y Josep Llopis, Barcelona, 1704.

24. Vegeu ACA, RP, R.798, f.57 vº (Barcelona, octubre de 1431).

resultat va ser que la Cort devia al Comte la quantitat de 15.307 lliures, 1 sou i 2 diners barcelonesos, si bé se li havia deduït del compte una data que el Comte s'havia fet, a ell mateix, de 1.386 lliures, ja que, per determinades objeccions jurídiques, va ser impugnada.

A continuació, el Mestre Racional, davant del Rei i del Consell Reial va llegir l'informe que fou objecte de debat pel que fa a la data impugnada, que finalment li va ser admesa, i pel que fa a interessos demanats pel Comte i pel Rei sobre els quals es va arribar a una compensació. Finalment, es va arribar a determinar la quantitat deguda per la Cort al Comte: era de 16.579 lliures, 16 sous i 2 diners barcelonesos. Aquesta quantitat intervinguda pel Racional comportava que, en endavant, ni el Comte de Cardona ni els seus hereus podrien reclamar el seu crèdit més enllà de l'esmentada quantitat.

El cas posa de manifest la puixança de la Casa de Cardona al segle XV, tant des d'un punt de vista econòmic (capacitat de mobilitzar grans recursos ràpidament) com des d'un punt de vista polític (gestió directa de donatius de Corts i capacitat de fer-se sentir a la Cort pel monarca i pel Consell Reial). També posa de manifest la voluntat racionalitzadora de la monarquia envers els seus creditors més significatius.

4. Intervenció del Mestre Racional en el control dels recursos eclesiàstics aportats al fisc regi

La magnitud de la contribució eclesiàstica a les finances generals de Catalunya del segle XV és una qüestió a la qual encara no es pot donar una resposta quantitativament exacta, si bé hi ha documentació valuosa que permetria fer-ne un estudi força complet. De tota manera, hem de distingir entre les aportacions que graven els homes sotmesos al braç eclesiàstic per raó de la seva jurisdicció temporal (contribució eclesiàstico-senyorial), de les que deriven de recursos que es fonamenten en la jurisdicció espiritual de l'Església (contribució pròpiament eclesiàstica). Aquests últims són els que ara ens interessa considerar, és a dir, els que pertanyen a l'Església com a organització político-religiosa internacional que té centralitzats el seu govern i les seves finances a la Cúria i a la Cambra Apostòlica, respectivament.

Un cas concret de contribució pròpiament eclesiàstica, la trobem quan el Cardenal de Foix, legat apostòlic, concedeix a Alfons "el Magnànim" la quantitat de 150.000 florins d'Aragó en esmena i compensació de les despeses fetes pel monarca per alguns afers de l'Església. En els comptes que presenta el Tresorer, per a l'any 1430, de l'ofici de la tresoreria, ja apareixen rebudes a compte d'aquests 150.000 florins²⁵. La intervenció del Mestre Racional de la Cort, en aquest cas va dirigida clarament a controlar els ingressos, és a dir, que el Tresorer justifiqui adequadament les quantitats percebudes i que informi sobre la identitat dels col·lectors de diverses consignacions efectuades per la Cambra Apostòlica, en el marc d'aquesta concessió en favor del monarca, a fi d'inscriure contra ells els notaments oportuns. Les consignacions apostòliques es distribueixen de la manera següent: (I) 60.000 florins sobre els subsidi fet pel clergat dels regnes d'Aragó i de València i del Principat de Catalunya; (II) 16.000 florins sobre la vacant o reservació de fruits del primer any del bisbat de València; (III) 20.000 florins sobre la reservació de fruits del primer any de l'arquebisbat de Tarragona; (IV) 6.000 florins sobre la reservació de fruits del primer any del bisbat de Mallorca; (V) 2.000 florins sobre la vacant de l'abadiat de Valldigna; (VI) 46.000 florins sobre totes les rendes i drets pertanyents a la Cambra Apostòlica en la senyoria del Rei d'Aragó.

25. Vegeu ACA, RP, R.798, f.113 vº - 114 vº.

Amb les respostes que li dona el Tresorer, cada una d'aquestes partides i cadascun dels seus responsables són objecte d'una fiscalització particular pel Mestre Racional que, al final, conclou amb els resultats següents:

“E axi amemoria es fet lo present notament al dit Tresorer que haia de que fassa reebuda en sos comptes e a la dita Cambra Apostolical o per aquella al dit micer Ffrancesch Rovira que pach los dits 46.000 florins dor darago.

E mes que lo dit Tresorer haia de que fassa reebuda en sos comptes e al dit Abbat que pach los restants 5.500 sol.reyals de Valencia.

Et al dit micer P.Pujades que don compte e raho dels dits 60.000 florins.

E la dit en Bernat Albert cavaller del arrendament dels dits 6000 florins.”²⁶

Aquesta notícia sobre el control de les aportacions de l'Església al fisc regi es pot complementar amb la que posseïm quant a l'existència, en poder del Racional, d'una sèrie de llibres que contenien les manifestacions dels béns eclesiàstics, redactats per bisbats i per ordes militars²⁷. Ambdós fets denoten l'interès del monarca per conèixer i utilitzar plenament la capacitat contributiva de l'Església, atès que era des de temps una de les poques fonts importants de recursos ordinaris que no estava mediatitzada per la Cort General ni per la Diputació del General i sobre la qual el monarca podia disposar lliurement, un cop havia negociat directament la contribució amb la Cúria Pontificia.

5. Intervenció del Mestre Racional, per verificar les exempcions municipals als tributs reials

La monarquia corporativa de la baixa Edat Mitjana anà organitzant jurídicament la comunitat general, vertebrant sota la seva jurisdicció general les comunitats municipals i senyoriales que la componien. Els privilegis van ser utilitzats a bastament en favor dels municipis, perquè permetien facilitar la seva articulació voluntària amb la monarquia, tot creant unes situacions jurídiques especials que els beneficiaven en determinats àmbits; com, per exemple, el fiscal. Els privilegis d'exempció fiscal o de determinats tributs regis atorgats als municipis i localitats foren freqüents, sobretot pel que fa als de naturalesa personal. Tanmateix, l'eficàcia jurídica dels privilegis plantegen una complexa problemàtica, ja que no existien regles generals sobre això, sinó que, pel seu caràcter especial, calia d'examinar, cas per cas, la naturalesa de la seva concessió (graciosa o pactada) i la seva posterior aplicació efectiva, car, segons la doctrina del *ius commune*, regien una sèrie de regles que permetien la seva extinció o manca d'eficàcia²⁸.

Un dels tributs tradicionals de la monarquia era el de les cenes de presència, consistent, al segle XV, en unes quantitats de moneda que havien de satisfer a la Cort les ciutats, viles, llocs i aldees, pel fet de transitar-hi o passar pels seus termes el monarca o el seu lloc-tinent.

26. Ibidem, f.114.

27. Sobre això, vegeu ACA, RP, R.800, f.139 - 140 (juliol/agost de 1450): El Mestre Racional de la Cort tramet al Batlle General del Regne de València les manifestacions dels béns eclesiàstics del dit Regne en tres llibres: (I) del bisbat de València, acompanyat d'un llibret amb les manifestacions de Montesa; (II) del bisbat de Cartagena i (III) del bisbat de Sogorb-Albarrasí. Més tard també envien el llibre del bisbat de Tortosa que havien reclamat des de València, per raó del territori que aquest bisbat té dins del Regne de València.

28. Recull les més importants: Federico de Castro y Bravo. *Derecho Civil de España*. Madrid, 1984, pàg.107: “Como orientadoras y más importantes se citan las siguientes: a) Respecto de los privilegios, con igual razón que en el derecho excepcional, no es aplicable el criterio analógico. b) Lo hecho contra un privilegio no es necesariamente nulo. c) Los privilegios son fundamentalmente renunciabiles. d) Los privilegios son nulos cuando hayan sido obtenidos sobre alegaciones falsas (subreptio) o incompletas (obreptio). e) Puede pedirse y decretarse su extinción por no uso continuado y por abuso del derecho que en él se concediera”.

A la tardor del 1420, la reina Maria, Lloctinent General del monarca, emprèn un viatge que la durà des de Calataiud fins a Barcelona, on arribarà a finals de juny de 1421. Rafel d'Olzinelles, Escrivà de Ració de la casa de la Reina, fou l'encarregat d'anar percebent les cenes de presència, de les quals hagué de donar compte i raó al Mestre Racional. La fiscalització d'aquest compte comportà la inscripció d'una sèrie de notaments contra Martín Díez de Aux, regent de la tresoreria de la Reina, i contra els representants de diverses localitats que s'havien negat a pagar les cenes al·legant l'existència de privilegis que els n'eximien²⁹. Les localitats renitents foren: Daroca, Alcanyís, Tortosa, Sant Mateu, la Font del Perelló, Cambrils i Martorell. A tall d'exemple, vegem el cas de Daroca:

“Appar per lo dit compte en la primera carta com per part dela dita senyora Reyna fos mandada cena als jurats e prohomsens dela dita ciutat, los quals mostraren l privilegi a ells fet per lo senyor Rey en Pere de bona memoria per virtut del qual ells recusaven esser tenguts pagar o fer la dita cena per la qual raho lo fet romas a determinacio si ells per virtut del dit privilegi eren tenguts dar la dita cena o no. On per indempnitat dela cort es fet aci lo present notament al dit Marti Díez que fassa instancia en fer declarar lo dit fet. E encas que hi serien tenguts quels exhesca la dita cena e daquella fassa rebuda en son compte.”³⁰

El Mestre Racional no entra en el fons de la qüestió que es planteja, és a dir, en l'eficàcia del privilegi, ja que es tracta d'una qüestió que cal resoldre per via jurisdiccional, atesa la dificultat que, com hem vist, suposa determinar l'abast i la vigència d'un privilegi. La seva funció consisteix a fer un notament contra Martín Díez de Aux, el jurista comissionat per resoldre aquest tema (que serà futur Justícia d'Aragó i autor de les Observàncies del 1437), perquè declari el fet i perquè procedeixi a exigir les cenes, en el supòsit que resolgui que Daroca està obligada a satisfer-les.

Aquest tipus d'intervenció del Mestre Racional, en favor dels drets fiscals del monarca, va dirigida a impulsar la verificació de la validesa i de l'eficàcia dels privilegis d'exempció del tribut de què gaudeixen les localitats, i es reproduïx, amb algunes variants, en els altres casos esmentats. En tot cas, el Mestre Racional contribueix a posar *sub iudice* la vigència dels privilegis on es fonamenten les pretensions municipals i, per extensió, la del dret municipal que perjudiqui l'exacció dels tributs regis.

6.- Fiscalització de l'administració reial. Els oficials triennals

Com ja hem dit³¹, la divisió de l'ofici del Mestre Racional va comportar ulteriorment la pèrdua o la minva de jurisdicció del Mestre Racional de la Cort, en benefici del del Regne de València, sobre oficis de la Casa i Cort, com eren el Tresorer o el Protonotari. També va perdre gradualment l'ofici matriu la jurisdicció sobre els oficials reials territorials dels Regnes que anaren dotant-se d'un Mestre Racional privatiu.

En la primera meitat del segle XV, el Mestre Racional de la Cort fiscalitzava, entre d'altres de menys importants, els comptes del Batlle General de Catalunya³², dels Procuradors Reials dels Comtats de Rosselló i de Cerdanya³³, dels Procuradors Reials del Regne de Mallorca³⁴ i d'alguns oficis del Regne de Sardènia, com era el cas del Duaner del castell

29. Vegeu ACA, RP, R. 798, f.26-27.

30. *Ibidem*, f.26.

31. Vegeu *supra* n.18.

32. Vegeu a ACA, RP, R. 800, f.106 el notament que ens informa sobre la fiscalització dels comptes n.11 a 15 del Batlle General de Catalunya Pere Basset, que encara romanien indefinits després de la seva mort.

33. Vegeu els notaments extrets dels comptes anuals n.15 a 19 del Procurador Bernat Albert, per al període 1437 a 1442 a: ACA, RP, R. 800 f.13 (n.15), 23 (n.16), 39 (n.17), 49 (n.18) i 54 (n.19).

34. Vegeu els notaments extrets dels comptes anuals n. 15 a 19 del Procurador Llätzer de Loscos, per al període 1437 a 1442 a: ACA, RP, R. 800, f.58 (n.15), f.69 (n.16), f.77 (n.17), f.83 (n.18) i f.94 (n.19).

de Càller³⁵. Els oficials reials de València i d'Aragó deixen ben aviat de retre els seus comptes a Barcelona.

Un altre tret significatiu és el de la migradesa dels recursos ordinaris tradicionals administrats per aquests oficials, que havien experimentat greus disminucions, des del segle anterior, per raó de la política d'alienacions del Patrimoni Reial, tot i els intents de recuperació iniciats des del regnat de Martí, "l'Humà"³⁶.

En aquest sentit, un exemple d'aquesta inestabilitat en la consolidació i enfortiment dels recursos ordinaris, derivada d'una política contradictòria basada, al seu torn, en la dialèctica de l'alienació/recuperació, el trobem el 1425, quan per carta reial s'autoritza el Batlle General de Catalunya Pere Bassot

"a vendre per lo dit senyor e en son nom en nua percepcio a aquellas persona o personas e per aquells for o fors que li fora be vist fahedor, carta de gracia migensant, tants censal o censals morts los preus dels quals no passasen la dita quantitat de (12.000) florins o de (6.600) lliures barceloneses..."³⁷

La venda de censals es va dur a terme ràpidament i, per seguretat dels censualistes, les pensions pactades foren consignades sobre diverses rendes reials: lleudes de Tortosa, altres drets reials de Tortosa, el dret nomenat dels italians de tres drs/lliura, les rendes i emoluments de la Batllia General de Catalunya i altres drets del Rei al Principat de Catalunya i als comtats de Rosselló i de Cerdanya. Els censualistes, a més, reberen poders per demanar i rebre totes les rendes consignades, de manera que ells en serien els administradors i, per aquesta condició, s'obligaven a retre comptes al Mestre Racional. Precisament per aquest fet sabem que, finalment, aquests censals

"...foren reemuts e quitats per los quitadors del patrimoni Rey³⁸ daquelles (100.000) lliures que la Cort general del Principat de Cathalunya celebrada ladonchs en Barchalona per lo senyor Rey en Fferrando de glorióssa memoria pare del dit senyor li atorga al dit senyor Rey en Fferrando per quitar son patrimoni..."³⁹

En definitiva: es posa de manifest, una vegada més, que els recursos extraordinaris derivats dels donatius, dels ajuts i de les profertes atorgades per les Corts al monarca eren el puntal fonamental del Fisc, mentre que els recursos ordinaris del patrimoni reial ocupaven una posició secundària i quantitativament poc rellevant, la qual cosa obligava el monarca a manllevar moneda o a recórrer a l'emissió de censals amb interessos o pensions consignades sobre els esmentats recursos ordinaris⁴⁰.

Una excepció a aquest panorama, la constituïen els recursos derivats de l'administració de justícia reial⁴¹, puix que la consolidació de l'ordenament jurídic general del Prin-

35. Vegeu ACA, RP, R. 798, f.88 vº. Bartomeu Pisà, Duaner de Càller, va retre comptes del seu ofici per al període del 25.10.1421 al 31.08.1427.

36. Cfr. Maria Teresa Ferrer, *El Patrimoni reial i la recuperació dels senyorius jurisdiccionals en els estats catalano-aragonesos a la fi del segle XIV*, dins *Anuario de Estudios Medievales*, X, 1970-1971, pàg.351-491. Pel que fa a aquest punt, vegeu les sensates advertències de Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *La Fiscalidad Real en Cataluña (siglo XIV)*, dins "Anuario de Estudios Medievales", pàg.357: "...sería necesario estudiar cuidadosamente el destino final de los ingresos del patrimonio, en un periodo concreto y en el cuadro de las finanzas ordinarias, antes de emitir un dictamen sobre su valor relativo, aunque probablemente ello obligase a matizar en algún caso el tópico de que el rey no podía 'vivir de lo suyo'. "; i pàg.361-362: "Con todo, la situación que nos muestra el *capbreu* de rentas ordenado por el *batlle* Galceran de Requesens en 1440 no es demasiado halagüeña: gran parte del dominio continuaba alienado y la expresión *el batlle general no.n fa rebuda alguna* recorre como un dramático *leit-motiv* casi todo el inventario."

37. ACA, RP, R. 659, f.1 (Barcelona, 30.03.1443).

38. En aquest punt apareix significativament ratllat: "assignats per la Cort General del Principat de Cathalunya".

39. ACA, RP, R. 659, f.2 vº.

40. Cfr. Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *La Fiscalidad Real en Cataluña (siglo XIV)*, dins "Anuario de Estudios Medievales", pàg.366: "Pero, más allá de los recursos tradicionales procedentes del dominio real, el sistema fiscal catalano-aragonés se construirá exclusivamente a partir de los donativos, *ajudes* y *profertes* otorgados al rey en Cortes."

41. Vegeu, sobre això: Jesús LALINDE. *La jurisdicción real inferior en Cataluña ("corts, veguers, batlles")*. Barcelona, 1966

cipat enfortí els òrgans d'administració de justícia territorials i locals, i va crear un clima de major seguretat i de més confiança en l'eficàcia de la justícia. Una major utilització de la justícia pública, per resoldre els litigis i per perseguir els delinqüents, va comportar un increment en els recursos financers que produïa en benefici del monarca, titular de la jurisdicció general i del mer imperi màxim.

La nova forma de les provisions d'oficis triennals⁴² (veguers, sots-veguers, batlles, sots-batlles, etc...) anava dirigida a evitar les pràctiques corruptes i a construir uns mecanismes que garantissin una exigència de responsabilitats efectiva i global. Per això, s'establí l'obligació de donar fermancers solidaris que responguessin de la seva gestió econòmico-administrativa "*in solidum*" davant del Mestre Racional, en cas que l'oficial no retés comptes perfectament o que no satisfés la resta deguda. A més, s'obligaven a retre els comptes espontàniament, sense citació prèvia del Racional, i dins del termini del mes posterior a cada semestre. S'obligaven a no rebre cap quantitat sense la intervenció de l'escrivà de la seva Cúria i a presentar les partides de rebudes íntegres, sense deducció de despeses. Tot això sota pena de perdre el salari i amb la circumstància suplementària que els jutges de taula no podien atorgar-li l'absolució mentre el Mestre Racional no certifiqués que havien obtingut una bona i legal definició del seu compte⁴³.

Els ingressos dels oficials triennals consistien: (I) en les composicions fetes davant dels escrivans; (II) en les monedes rebudes per raó de crims, de penes, de bans, de juraments, d'armes, de jocs, de guiatges, d'homenatges retuts en poder seu, i de donatius; (III)

“...e per qualsevol altres rahons pus sia donat a ells o a altres per ells directament o indirecta per raho dels dits officis e nols fora stat donat sino tinguessen aquells...”

El Mestre Racional, que percebia dos sous/lliura de totes aquestes rendes, va desplegar una forta activitat encaminada a posar en pràctica aquest control dels oficials triennals, amb mesures de diversa índole, com les dirigides a: (I) publicar en el cap de totes les vegueries les noves disposicions⁴⁴; (II) conèixer el nom dels oficials triennals i dels respectius fermancers⁴⁵; (III) demanar al monarca l'aclariment dels dubtes que presentava la nova forma de provisió de l'ofici triennal⁴⁶.

Malgrat aquestes mesures i les noves disposicions reials que interpretaven les anteriors, les resistències dels oficials triennals a fer transparent la seva gestió econòmico-administrativa van continuar existint, com ho palesa el fet que el nou monarca, Joan II, hagués de continuar insistint en la reforma, amb una sèrie de mesures normatives que s'apleguen en la pragmàtica de 1459⁴⁷. Un estudi del valor percentual que van adquirir al segle XV les rendes jurisdiccionals del monarca, dins del conjunt dels seus ingressos ordinaris, permetria valorar el grau d'eficàcia de la labor duta a terme en aquest camp pel Mestre Racional.

42. Sembla que aquesta nova forma afectà els oficials del trienni iniciat l'any 1449, com es dedueix d'una lletra de la reina Maria de 05.03.1451. Sobre això, vegeu ACA, RP, R. 699, f. 138.

43. Pel que fa a aquest darrer punt, vegeu ACA, RP, R. 699, f.41 (Barcelona,31.07.1443) “Letra patent (del Mestre Racional) als inquisidors de les taules dels oficials Reials en Catalunya que no facen absolució a algun official triennal o qui tindran taula tro que per lo Racional sien certificats que hagen dat comptes...”. El subratllat és meu.

44. Vegeu a tall d'exemple: ACA, RP, R. 699, f.164 vº - 166 vº (Barcelona, 26.09.1452) “Ara hoyats que íntima la senyora Reyna...”.

45. Vegeu ACA, RP, R. 699, f.42 (Barcelona,31.07.1443): “Letra patent als scrivans deles Corts Reials en Cathalunya. Que donen copia dels noms dels oficials triennal e de les fermances e endreça e espaxtament en ço que lo porter los haze ops”. A continuació i amb data 18.09.1443 es copia la relació dels noms dels oficials i de llurs fermancers que el porter va donar al Racional.

46. Vegeu diverses lletres consultòries tramades pel Mestre Racional a la Reina Maria, Lloctinent General: ACA, RP, R. 699, f.119-120 (Barcelona, 15.10.1449); f.123 (Barcelona, 20.12.1449) i f. 128 (Barcelona, 15.04.1450).

47. Vegeu supra n. 1.